

Storgaarde og Storgods i Ribe Amt.

Af Henrik Larsen.

Det har vel altid, saavel i Fortiden som i Nutiden, været saaledes, at nogle Mennesker i Rigdom har hævet sig over andre. Nu behøver en rig Mand aldeles ikke at eje Jord, men i Fortiden og særlig i primitive Samfund, hvor Handelen ikke var udviklet, var det anderledes, da var Rigdom langt mere knyttet til Besiddelse af Jord end nu, eller hvad maaske er lige saa gammelt, til Retten til at opkræve Afgift af den, der brugte eller beboede Jorden. Et Forhold, der vist ofte senere gik over til Ejendomsret til den.

Her i Danmark var Besiddelse af Jordejendom langt op i Middelalderen det vigtigste Grundlag for Rigdom; det var næsten den eneste Maade, paa hvilken man kunde faa noget Udbytte af sine Penge, naar man ikke drev Handel. Laante man dem ud, fik man den Jord, som blev givet til Pant, overdraget til eget Brug istedetfor Renter. Megen Ejendom gav Ejeren Magt og Indflydelse og satte ham ofte i Stand til at være fuldstændig uafhængig af Landets Konge og Øvrighed.

Men det var ikke altid Tilfældet, at den Mand, der ejede Jord, ogsaa selv dyrkede den eller drev Landbrug. Om de gamle Germaner fortæller Tacitus, at de ikke lagde Vind paa Agerbrug. Og det samme har vel været Tilfældet med Stormændene, som vel er dem, han nærmest tænker paa, her i Landet. Senere var det maaske noget anderledes hos de sydlige Germaner, da de var komne under romersk Indflydelse. Et af de ældste Navne paa en Stormandsgaard eller

Bolig er Heim. Ordet findes endnu i mange Bynavne i Tyskland, England, Danmark og andre Lande. I Danmark er Heim nu blevet til Endelsen -um. Disse Navne stammer her i Landet vel fra Folkevandrings-tiden eller Aarene før eller efter.

I Sydtyskland synes en Heim at være det samme som den romerske Villa, en Stormandsgaard med tilhørende Gods, der havde egen Jurisdiktion og var et lille Samfund for sig, der selv sørgede for sine Fornødenheder. Navnet Heim vandt ogsaa Indpas i Danmark; men vi maa næppe i den danske Heim se en Efterligning af en romersk Villa, en frankisk Stormandsgaard eller en angelsachsisk Mansor med liv egne Bønder og egen Domsret. Maaske kan der være nogen Forskel paa Sjælland og Jylland i den Henseende. Det sidste Sted har der utvivlsomt været mere Frihed end det første. Nogle Undersøgelser, som jeg har gjort i Salling angaaende disse Navne og Byer, synes at vise, at der ikke har været knyttet større Landbrug til disse Gaarde. De er først og fremmest Stormandsboliger.

I Ribe Amt findes der en Del Byer med Endelsen -um, særlig findes de i den vestlige Del af Amtet; i Anst og Malt Herreder findes ingen. Men kun i faa af dem finder man senere en større Gaard eller Minder om en saadan. Et Forhold, der dog maaske kan hidrøre fra, at Stormandsboligen ikke laa i Byen, men ved denne, og derfor maaske ofte nu bærer et andet Navn end Byen. Nogle mulige Eksempler herpaa skal senere anføres. I Lydum eller vel bedre ved Lydum ligger endnu Lydumgaard, der er en gammel, middelalderlig Herregaard. I Nærheden af Lydum ligger Vium og ved denne By Viumgaard, der ligesom Lydumgaard havde sin Mark for sig selv. I Darum, hvorved vistnok maa forstaas Lille Darum, laa

1554 Darumgaard,¹⁾ der da dog ikke var stort større end flere andre Gaarde i Byen. I Sem har fra Mideldalderen af og maaske endnu tidligere ligget Semgaard. Her var 1683 endnu en Gaard, der ganske vist i Markbogen siges tidligere at have været 2 Bøndergaarde, men som alligevel en Gang i Fortiden synes at have været een Gaard. Den havde blandt andet en Del Særjord, der laa ved Gaarden.²⁾ Men ved Sem ligger ogsaa Munkegaard, der 1683 havde sin Jord for sig selv; maaske den er en Fortsættelse af den gamle Stormandsgaard. Den ligger i alt Fald ved Søen, Sem er vel Søheim, medens Semgaard 1683 laa paa den Side af Byen, hvor Lunden ligger, og altsaa fjernt fra Søen. Ved Billum ligger Billumgaard, der 1683 havde 70 Tdr. Agerland, mindst det dobbelte af en almindelig Bondegaard; dens Mark var uden Fællesskab med Byens. I Slutningen af det 16. Aarhundrede var Gaarden en kort Tid en adelig Sædegaard. Ved Brøndum Præstegaard er fundet Stumper af en Runesten, hvad der vel tyder paa lidt fornemmere Beboere her. Præstegaarden ligger et Stykke Vej nordøst for Byen og har dels sin Jord paa Brøndum Bys Mark og dels to smaa Vange for sig selv. Men sydøst for Brøndum ligger en lille By, Brøndumdam, der vist lige saa godt kan antages at være den gamle Heim. Den Mulighed er forøvrigt til Stede, at der i en By til to forskellige Tider har været to Storgaarde efter hinanden, hver paa sit Sted. Paa Brøndumdams Mark var 1683 en Slotsmark Tegt, men hvor megen Vægt man skal lægge paa et saadant Marknavn, er uvist.

Ogsaa andre Bynavne, f. Eks. de med Endelserne by og torp og de, der er hentede fra Naturforhold,

¹⁾ Kronens Skøder 1, 45. Reg. 6,324 b.

²⁾ Markbog Nr. 702.

kan oprindeligt have været baaret af en Gaard, hvis Navn da er overført paa en nærliggende By, eller Byen kan, naar den er mindre, være opstaaet ved Deling af Gaarden i mindre. I Jernvedlund laa endnu 1683 en Gaard, der da kaldtes Haalgaard, der var dobbelt saa stor som den største af de andre Gaarde i Byen. I Lovrup i Gørding Herred havde den største Gaard 1683 18 Ottinger Jord, medens de næststørste kun havde 12.

En saadan Stormandsgaard kunde i mange Tilfælde tænkes at have ligget ved Kirken, hvad man ofte finder Eksempler paa i Sjælland, f. Eks. i Fjenneslevlille. Men om det er Tilfældet i Ribe Amt ved jeg ikke. I Vamdrup, hvor Vamdrupgaard sikkert er en gammel Gaard, ligger denne Gaard langt fra Kirken. I Vejrup laa Anneksgaarden ved Kirken; den havde sin Jord for sig selv.

I Grimstrup havde Præsten nogle Enemærker, af hvilke i alt Fald de 2 laa ved Kirken. Den øvrige Del af Præstegaardens Mark var i Fællesskab med Bøndernes.

Runestene er vel ogsaa et Minde om tidligere Stormandsgaarde, hvis de da ikke er rejste ved gamle Kongsgaarde. Ved Læborg og Bække findes Runestene, der er satte til Minde om en Tyra, der vel er den samme som Tyra Danebod. I Horne er i Kirkegaardsdiget ogsaa fundet et Brudstykke af en Runesten, sat af Ravnunge-Tove, der ogsaa har været med til at rejse Læborgs og Bækkestenen. Efter hvem den er sat, kan ikke ses. Men efter Horne har Herredet Navn, saa der maaske her har ligget en Kongsgaard,¹⁾ at der har ligget en større Gaard her, siger utvivlsomt Navnet Fruerlund, der nu er en lille By i Nærheden af

¹⁾ Paa Sjælland har der i de fleste af de Byer, hvorefter Herreder er opnævnte, ligget Storgaarde i Oldtiden.

Kirken. Denne ligger paa Hornelund Bys Grund, og her er gjort et Guldfund fra Vikingetiden, hvad der bestyrker Formodningen om, at her har ligget en Storgaard. En Fruerlund nævnes som Marknavn i Markbogen for Kjærgaard, og en Gaard kaldes nu saaledes. Fruerholt nævnes 1641 som Navn paa en Skov paa Seest Bys Mark.¹⁾

Ved Læborg har ligget Læborggaard; i Tjæreborg Mark nævnes 1648 Borgegaard,²⁾ vel det samme som i Markbogen fra 1683 kaldes Øster-, Mit- og Vesterborger Ager Tegt og laa i Byens Nordmark. Uden nogen Tilføjelse findes Navnet Borre i Aal Sogn, i 1683 en By med 9 Gaarde og 251 Tdr. Agerland. Det er maaske det „Burgh“, hvor Kong Niels besøgte Withe Staller, der efter Navnet at dømme var i Kongens Tjeneste og vel har været Herremand. Endvidere kan nævnes, at Lønborg er en gammel Kongsgaard, der nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Om Kongsgaarden er den samme som den nuværende Lønborggaard er usikkert, thi ved Lønborggaard laa i Middelalderen og ligger vel endnu en Gaard kaldet Kongsgaard; den havde sin Jord for sig selv.³⁾ Her var baade et kongeligt Birk, der kaldtes Lønborg Birk, og et biskoppeligt Birk, der kaldtes Vostrup Birk og hørte til den nuværende Lønborggaard, som i Middelaldren tilhørte Biskoppen i Ribe. Kongen havde Jus patronatus til Lønborg Kirke. Retten blev 1458 skænket til Mariager Kloster.

¹⁾ Koldinghus Lens Regnskab 1641—42, Bilag E.

²⁾ O. Nielsen, Skadst Herred, S. 65.

³⁾ Markbog Nr. 866.

Middelalderen.

Hvorledes Ejendomsforholdene har været ved Middelalderens Begyndelse, da Vikingetiden hørte op, ved vi ikke noget om. Vi hører ganske vist fortælle, at Odinkar den Yngre efter sin Fader Toke skal have arvet en Trediedel af Vendsyssel. Men han var ogsaa af meget fornem Slægt og beslægtet med Kongehuset. Dette har ejet en Del af Landet, Kronen har haft sine Ejendomme, de nyoprettede Kirker og Bispedømmer har ogsaa haft lidt. Resten har været delt mellem Stormænd og store og smaa Bønder. En stor Del af det paa Vikingetogene erhvervede Bytte er vel blevet anbragt i Jordegods, hvormed Storbesiddelserne er blevet flere og større. Men det, at Jorden ikke var den enkeltes Eje, men at Slægten ogsaa havde en vis Ret til den, idet den skulde paa Tinget lovbydes til den, om den vilde købe den, før den blev solgt til fremmede, har tildels været til Gavn for de mindre Ejendomsbesiddere.

Men nogen Oplysning om Selvejerbøndernes Antal har man ikke før omkring Aar 1600. I Anst Herred var der 1610 79 Selvejergaarde. Gaardenes Antal var 1683 314, saa at en Fjerdedel af Bønderne har været Selvejere. I Malt Herred var der 1606 25 Selvejere; her var 1683 197 Gaarde. I Gørding Herred var 1606 35 Selvejere, her var 1683 245 Gaarde. I Skads Herred var 1606 kun 2 Selvejere, og i Vester Herred samme Aar kun 3. Men siden 1396, da det blev forbudt Adelen at købe Selvejergods, er dog ved Kongens Tilladelse en Del Gaarde blevet erhvervet af Adelen især efter Reformationen; at lægge Antallet af disse til gaar dog ikke, da nogle af Bønderne endnu 1610 havde bevaret deres Ejendomsret. Men man vil se, at Selvejernes Antal er større mod Øst end i de 2 vestlige Herreder. I Hammerum og Bølling Herre-

der var 1498 omtrent 130 jordegne Bønder, som Selvejerne kaldtes, hvoraf flest i Bølling Herred.¹⁾ Man ved heller ikke noget om, om Storbønderne havde deres Gods liggende samlet ved Gaardene eller liggende spredt rundt omkring. I den senere Middelalder var det sidste vist det almindeligste, men da havde man ogsaa Jordebøger, Skøder og andre Dokumenter til at bevise sin Ejendomsret med. Man skulde tro, at det, før man fik skriftlige Skøder, var vanskeligt at haandhæve sin Ret, naar Godset laa meget spredt og langt borte fra Ejerens Gaard.

Om Stormandens eller Adelsmandens Gaard havde man Benævnelsen *Sædegaard*, fordi han havde sin Bolig her, eller *Hovedgaard*, paa Latin *curia principalis*. Dette Navn blev vist brugt om alle de Gaarde, hvortil der hørte Gods, selv om Ejeren ikke selv boede der. Roskildebispen havde saaledes mange Gaarde, der kaldtes Hovedgaarde; som oftest var de Sæde for en Lensmand. De kongelige Gaarde, hvor der var en Lensmand, kaldtes ofte Kongsgaarde, f. Eks. den tidligere omtalte Kongsgaard i Lønborg. Større Gaarde blev, naar Ejerne da ikke selv drev dem, ofte drevet af en *Bryde*, paa Latin *villicus*. Gaarden selv hedder paa Latin *mansio*. Bryden kunde være en almindelig Forvalter, men han kunde ogsaa lønnes med Part i Udbyttet, være Fællesbryde og kunde da paa større Gaarde, f. Eks. Kongsgaardene, være en anseelig Mand. Fællesbryden kunde blive Sandemand, hvad Fæstebønder ikke kunde. En Fæstebonde kaldtes *Landbo*, paa Latin *colonus*. Selvejerne kaldtes derimod *Bønder*, i Slutningen af Middelalderen ofte Kongens Bønder eller jordegne Bønder, fordi de selv ejede deres Jord.

¹⁾ William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, S. 518.

I Middelalderens sidste Tid var ikke alene Adelen egne Gaarde skattefri, men Kronen kunde ikke kræve Skat af Adelen Bønder, uden Adelen selv havde samtykket. Men oprindeligt var alle Gaarde, der ejedes af Bønder, eller som blev drevne af Fæstebønder skattepligtige. Men om Skattepligten ogsaa gjaldt for Stormændenes Sædegaarde og deres Brydegaarde er ikke sikkert. Skatterne var hovedsagelig *L e d i n g*, *S t u d*, det er Pligt til at underholde Kongen, og *I n e*, Pligt til at arbejde for Staten. De hvilte paa Jorden, ikke paa Landets Beboere som saadanne. Men gjaldt Skattepligten nu ogsaa alle Stormænd, f. Eks. Styresmænd, kongelige Lensmænd, Hirdmænd og dem, der havde været i Kongens Tjeneste? Man kunde da ikke forlange personlig Tjeneste af saadanne paa Ledingsskibet, hvad flere af dem jo ogsaa var forhindret i at gøre. Og jeg tvivler om, at man har forlangt, at der fra deres Gaarde blev ydet Arbejde paa Kronens Gaarde. Hvad Underhold af Kongen angaar, da har vel Kongen ofte personlig gæstet dem, ligesom han besøgte Withe Staller paa Borg.

Ifølge Jyske Lov var Bønder og Landboere skattepligtige, medens Herremændene var fri, ikke alene Kongens Mænd, men ogsaa Biskoppens, thi denne havde Ret til at tage Mænd i sit Stift og derved gøre dem til Herremænd. Om Bryder og de Gaarde, der blev drevet af disse, taler Loven ikke, uden forsaavidt at den giver Herremændene Ret til selv at oppebære de mindre Bøder af deres Bryder. Senere, maaske under Opløsningen i det 14. Aarhundrede, fik eller tiltog Herremændene sig Skattefrihed for alt deres Gods. For det Gods, som laa i samme Sogn som Hovedgaarden, dennes Ugedagstjenere, maatte der ikke engang opkræves Skat, naar det blev bevilget at opkræve Skat af andre Bønder og Fæstere.

Biskoppen var en af Landets fornemste Mænd og kom næst efter den kongelige Familie; han havde ligesom Medlemmerne af denne Ret til at tage Mænd, det vil sige gøre dem til Herremænd. Biskoppen fik derfor tidlig Skattefrihed for sit Gods. Men af Kapitlets Medlemmer var kun de fornemste Prælater og havde Ret med Herremænd; de menige Medlemmer af Kapitlet, Kannikerne, havde derfor ikke Skattefrihed for deres Gaarde, som vel desuden i mange Tilfælde oprindeligt blev drevet af Fæstebønder. Valdemar Sejr gav 1206 Ribe Domkapitel det Privilegium, at deres Bryder (villici) skulde have Frihed for Leding og al kongelig Skat. Dette Privilegium blev bekræftet af Erik Plovpenning 1242; det hedder i Frihedsbrevet, at Bryderne (villici) paa Kapitlets „mansionibus“ skulde være fri for alle kongelige Byrder. Men i Erik Menveds Frihedsbrev hedder det, at Kapitlets Bryder (villici) og Landboer (coloni) er fri for kongelige Byrder. Kapitlet har nu faaet fuld Skattefrihed for sine Bønder. Men Bestemmelsen om, at kun de Gaarde, som blev drevne med Bryder, var skattefri, synes at have medført, at Kapitlet foretrak at have Bryder til at drive Gaardene i Stedet for Fæstebønder. Det var ikke saa faa Brydegaarde, Kapitlet havde, da man c. 1300 begyndt at indrette den ældste nu eksisterende Jordebog, Ribe Oldemoder. Det var store Indtægter, der i alt Fald tilsyneladende kunde faas af Brydegaardene. Af en Gaard i Billum angives Indtægten at være 10 Ører ($1\frac{1}{4}$ Læst) Korn og 1 Tønde Smør, og af en Gaard i Sønder Nissum 12 Ører ($1\frac{1}{2}$ Læst) Korn og $\frac{1}{2}$ Td. Smør.¹⁾ Men Indtægten kan vel næppe have været ren Indtægt altsammen, og der maa vel ogsaa have været stor Risiko derved, thi el-

¹⁾ Kinch, Ribe Byes Historie 1, 164.

lers havde Kapitlet og Adelen vel vedblevet at drive Gaardene ved Bryder og ikke ladet sig nøje med den langt beskednere Landgilde, som Fæstebønderne ydede. At ogsaa Adelsgoods blev drevet med Bryder, synes at fremgaa af de store Indtægter, som det Gods, som Drosten Lavrids Jonsen 1329 gav til et nyt Kanikedømme ved Domkirken, gav. Efter Stiftelsesbrevet var Indtægten 133 Ørtug Korn, $\frac{1}{2}$ Læst Mel af en Mølle, 4 Tdr. Smør og 11 Mark Penge. Men ved Reformationstiden var Indtægten af omtrent det samme Gods kun 19 $\frac{1}{2}$ Ørtug Korn og 4 Markr i Penge, foruden at 8 Gaarde hver gav et Svin og Gæsteri.¹⁾

At Adelsgoods saaledes blev drevet ved Bryder kan tyde paa, at Adelen først kun har haft Skattefrihed for Gods drevet ved disse.

Hvor mange Herremænd, der fandtes i Middelalderen her og andetsteds, er det ikke muligt at sige noget bestemt om, men nye Slægter kom stadig til; saaledes blev Jens Barfod i Sædding Storgaard i Vester-Horne Herred 1455 adlet af Christian den 1. Slægten lever endnu, men Adelskabet gik tabt nogle Slægtled senere. Heller ikke om Herregaardenes Antal ved man noget videre; de opstaar og forsvinder igen, især gælder det de mindre Gaarde, de der ikke er stort bedre end en Bondegaard. En Adelsmand erhverver en saadan, gør den til sin Sædegaard; efter hans Død bliver den igen en Bondegaard. Eller Herregaarden kommer i Kronens, Bispens eller Kapitlets Besiddelse, der ikke har Brug for den som Herregaard og derfor gør den til en Bondegaard. En saadan Skæbne fik f. Eks. den lille Hovedgaard i Askov, som Biskop Kristjern havde købt af Fru Berthe, Lage Knudsens Enke, og 1438 lagde til et Alter i Ribe Domkirke,

¹⁾ Kinch, Ribe Bys Historie 1, 167.

som han havde stiftet. Og selv om Gaarden var omgivet af Volde og Grave, kunde den faa samme Skæbne. Mange Steder i Landet finder man Voldsteder, om hvis Beboere man intet ved, og som derfor vel ikke har været beboet saa længe. Paa en Holm i Varde Aa, Knubholm, har saaledes staaet en Borg, Kalsgaard, som Laurids Olsen af Øse 1373 solgte til Kongen og vel snart efter er blevet nedbrudt. Kalsgaard er nu en Bondegaard i Øse Sogn, der 1683 havde 41 Tdr. Land Agerjord, der ligger vest for Øse Bys Mark.

I Aar 1396 gav Adelen Dronning Margrethe det Løfte, at den ikke i hendes Levetid vilde købe skattepligtigt Bøndergods. Denne Bestemmelse har vist ogsaa været gældende under de følgende Regenter. Henimod Hundrede Aar senere lovede Kong Hans i sin Haandfæstning, at Kongen ikke skulde købe frit Jordegods; ligeledes maatte Borgere og Bønder heller ikke erhverve saadant. Men Gejstligheden, Biskopper, Klostre og andre Gejstlige maatte stadig købe Adelsgods, og mange Biskopper benyttede deres rige Indtægter til at forøge Godset til deres Bispestol eller skænkede Gods til deres Kapitel. Ligesaa forøgedes Klostrenes Gods vist stadigt. Adelen gav ogsaa selv en Gang imellem Jordegods til Kirker eller Klostre. Det maa derfor vist antages, at Adelen i Tiden før Reformationen har ejet mindre Gods end tidligere.

Kirken og Adelen ejede vist hver for sig mere end Kronen og Selvejerbønderne tilsammen.¹⁾ Kronen ejede foruden Borge i Ribe, Varde og Kolding Skodborghus og Lønborg og maaske en Del spredt Gods fra gammel Tid af. Om Lønborggaard er tidligere talt. Skodborghus ligger nord for Skodborgaa. Aæn

¹⁾ Danmarks Riges Historie 2, 621.

nævnes allerede under dette Navn under Magnus den Gode. Borgen, som ogsaa har givet Navn til en By sønden for Aaen, har da alt været til da. Her har vel allerede da været en Vej over Aaen, da Aaer ofte faar Navn efter de Byer, hvor Overfarten over dem er. Borgen omtales dog først 1368.¹⁾ Jorden til Gaarden er vel Skovjord, der lidt efter lidt er blevet ryddet.

Ribebispen ejede flere Gaarde, end Kongen ejede i Ribe Amts Omraade. Fra gammel Tid af ejede han Hennegaard, hvorfra Biskop Elias 1145 udstedte et Brev. Muligvis har denne Bisp befæstet Gaarden, hvortil der hørte Birkeret. Biskoppen havde ligesaa Patronatsret til Henne Kirke. Lige syd for Ribe ligger Lustrup, hvor Biskoppen havde en større Gaard, der omtales 1233; den maa have ligget, hvor nu Lustrupholm ligger. Til denne Gaard hørte ogsaa Birkeret. Endvidere ejede Biskoppen fra gammel Tid af Møgeltønder og Brink Ladegaard, hvortil der ogsaa var knyttede Birke, Møgeltønder og Ballum Birke. Endvidere ejede Biskoppen Lønborggaard med Vostrup Birk, samt de 2 Hovedgaarde Visselbjærg og Oksvang, som først nævnes i det 15. Aarhundrede; men dette kan komme af, at det biskoppelige Arkiv ganske er gaaet tabt. Visselbjærg har været en Herregaard indtil Nutiden. Oksvang blev i det 17. Aarhundrede nedlagt som saadan.

Det er ikke saa faa adelige Herregaarde, der har ligget i Ribe Amt. Oluf Nielsen anfører 12 i Malt Herred. Jeg skal dog ikke nævne dem alle, men nøjes med at omtale dem, som endnu er Herregaarde eller har været det indtil Nutiden. I Malt Herred ligger i Læborg Sogn endnu Hundsbækgaard, men den har

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 52 f.

ikke meget tilbage af Fortidens Herligheder. Gaarden nævnes første Gang 1390, da den ejedes af Mathias Kristensen, som 1392 solgte den med tilhørende Gods til Hennike Limbæk. Godset bestod af 21 Gaardsteder, hvoraf de 4 laa i Hundsbæk By, 1 Toft, 33 Ottinger Jord, 2 Møllesteder samt nogle Enemærker og Skove.¹⁾ Det meste laa temmelig nær ved Gaarden. Der var altsaa ogsaa en Landsby, der hed Hundsbæk. Det siges, at der laa 3 Enemærker til Hovedgaarden, men maaske har denne ogsaa haft Jord paa Byens Mark. Gaarden kom 1407 til Kronen og blev et kongeligt Len, indtil den 1578 ved Mageskifte kom til Fru Bege Klavsdatter, Enke efter Peder Galskøt til Sønderskov. Da var der endnu i Hundsbæk By 5 Gaarde, 2 Bol og 5 Gadehuse, som derefter blev lagt under Hovedgaarden. Da denne 1683 kun havde 175 Tdr. Land Agerland, kan dens Jordtilliggende tidligere ikke have været stort. Om Gaarden eller Byen er ældst, vides ikke, i det første Tilfælde maa de andre Gaarde i Byen vel have været Gaardsæder paa Hovedgaardens Grund. Derimod er Estrupgaard sikkert opstaaet ved, at en Adelsmand her har erhvervet en Gaard og gjort den til sin Sædegaard, thi der var flere andre Gaarde i Estrup By, og de tilhørte ikke alle Hovedgaarden, da denne nævnes første Gang 1553. Sønderskov nævnes 1448; nogen By findes ikke omtalt, dog nævnes 1600 et Bol paa Gaardens Mark; men det var jævnlig Tilfældet, at der fandtes Huse eller Bol ved en Hovedgaard. I hvad Forhold Gaardens Jord oprindelig har staaet til Folding By, som ligger norden for Gaarden, vides ikke. Gaardens Mark laa øst og syd for den, altsaa paa den Side af Gaarden, som var længst borte fra

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 81 f.

Byen. Sønderskov er vel en oprindelig Enestegaard, bygget paa opbrudt Skov^s eller Hedejord. Enestegaarde var meget almindelige i mange Egne af Landet, og det er ikke sandsynligt, at de alle er gamle Herregaarde. Den øde Jord var Kongens, og det stod sikkert enhver frit at opdyrke den i Oldtiden, naar han derefter svarede Kongen Leding, Stud og Inne, hvorved jo Kongens Indtægter forøgedes. Senere, da Befolkningen var steget, og Landet var langt mere opdyrket og Jorden delt mellem Byerne og Grænserne fastslaaet af Sandemænd, faldt denne Ret bort.

Nielsbygaard nævnes første Gang 1390 i samme Dokument som Hundsbæk da omtales. Nogen By vides ikke at have været her. Endelsen ^sby i Navnet kan godt være brugt om en Gaard. Nielsbygaard havde forøvrigt 1683 kun 64 Tdr. Agerjord. Efter Forleddet Niels at dømme, maa Navnet være fra den kristne Tid.

I Plovstrup i Jernved Sogn i Gørding Herred, men tidligere regnet til Malt Herred, laa en lille Herregaard. Byen skal efter Oluf Nielsen have faaet Navn af Sorte Plov, der dræbte Erik Emun og skal have boet her.¹⁾ En Hovedgaard nævnes her 1492; men den kan ikke have været stor, idet der i Byen, der 1683 havde 183 Tdr. Agerjord, fandtes endnu 1 eller muligvis 2 andre Gaarde, som ikke tilhørte Ejeren af Gaarden.

Kjærgaard i Hundrup Sogn nævnes 1440, da den ejedes af Henrik Esgesen (Lange). Ifølge Trap har Gaarden før ligget 3—400 Alen S.V. for sin nuværende Plads, hvor der ligger et gammelt Voldsted. Ved Gaarden ligger nu en anden Gaard, Fruerlund; i Markbogen har Lunden givet Navn til en af Gaardens

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 157 ff.

Tægter. Gaardens Navn ender paa -gaard, her kan altsaa ikke have ligget nogen By. Da Hunderup By nærmest strækker sig i Retningen Nord—Syd og Kjærgaard ligger syd for Byen, har Gaarden haft god Plads til at bryde ny Jord op; og dette er vel Aarsagen til, at den er bleven en Herregaard. I Skads Herred ligger i Tjæreborg Sogn en Herregaard, hvis Navn ogsaa ender paa -gaard, Krogsgaard; den nævnes 1430 og tilhørte da Iver Thomesen Lange. Tjæreborg By strækker sig i Øst og Vest og vest for Byen, skilt fra Byen ved en Aa, ligger Krogsgaard; denne Beliggenhed har vel givet Gaarden dens Navn. Denne Gaard er vel ogsaa blevet en større Gaard og siden en Herregaard, fordi der var Plads til at udvide Agerjorden. En noget lignende Beliggenhed har Vardho i Forhold til Gørding By. Gaarden havde foruden sin egen Mark lidt Jord paa Gørding Mark. Dens Areal var dog kun 80 Tdr. Land Agerjord; som Hovedgaard nævnes den først 1498.

I Vester-Horne Herred kan nævnes af gamle Adelsgaarde Hesselmed, Lydumgaard, Frøstrup og Lunderup. Hesselmed ejedes c. Aar 1500 af Niels Juel, hvis Efterkommere i godt Hundrede Aar ejede den. Gaarden havde foruden sin egen Mark noget Jord paa Oksbøl og Borre Marker. Dens Enge laa for en Del i Fællesskab med de omgivende Byers Enge. Lydumgaard maa være en gammel Herregaard, selv om den først nævnes 1416. Den ejedes da af Niels Thomesen (Lange). Frøstrup ejedes 1487 af Christen Stygge, og 1502 af Søren Stygge; men da hørte Gaarden under Øster Kastkjærgaard i Lunde Sogn. Søren Stygge indværgede 9. April 1502 Øster Kastkjærgaard med tilliggende Gods i Vester Herred ved Lovhævd. Man erfarer derved, hvad han ejede af Gods i Herredet, nemlig Øster Kastkjærgaard og Frøstrupgaard,

samt 29 Bøndergaarde og en Del Enge.¹⁾ I Lovhæveden nævnes en Las Knudsen i Frøstrup som Vidne, saa der har maaske da været en By ved Gaarden, hvis da den nævnte Mand ikke har boet i Lille Frøstrup. Lunderup synes først nævnt som Herregaard ved Aaret 1600; det var en lille Gaard, der 1683 kun havde 77 Tdr. Land Agerjord.

I Øster-Horne Herred i Thorstrup Sogn ligger Nørholm, der i den sidste Halvdel af det 14. Aarhundrede ejedes af Jep Thomesen Lange, der vist opførte Gaarden, men paa et Sted og paa en Grund, som han ikke ejede. Om Gaardens tidligere Beliggenhed vides intet, men Jep Thomesen Lange maa vel i Forvejen have ejet Agerjorden til Gaarden. Af de senere Herregaarde i Øster-Horne Herred nævnes ingen før Aar 1500. I Slavs Herred laa Hovedgaarden Urup (Sønder Urup), der alt nævnes c. 1400 og ejedes da af Thomes Iversen Lange. I Anst Herred ligger i Vester Vamdrup Vamdrupgaard, der nævnes 1473. Gaarden havde foruden c. 9 Tdr. Land Toftejord og noget Hedejord, der var Særjord, sin Jord i Fællesskab med Vester Vamdrup By.

Foran er anført, hvor stort det Gods var, der 1392 hørte til Hundsbæk og 1502 til Øster Kastkjærgaard. Om de øvrige Gaardes Tilliggende ved man intet af Betydning. Derimod kan man dømme lidt om Størrelsen af det Gods, som Kronen ejede her. Riberhus Lens Indtægt, heri indberegnet Selvejerbøndernes Afgifter, udgjorde c. 1525 132 Mark, 236 Tdr. Korn og 17 Tdr. Smør, foruden en Del andre ikke angivne Naturalier; de nævnte Afgifter vil, omsat i Landgildehartkorn, være c. 506 Tdr. Til Skodborghus Len hørte, beregnet paa samme Maade, 254½ Tdr. Hart-

¹⁾ Gamle jyske Tingsvidner, S. 51 f.

korn og til Nørre og Øster Herreders Len 169 Tdr. Hertil kom, hvad der hørte til andre Len eller hvad der var pantsat, f. Eks. Vester Herred. Efter Reformationen udgjorde Indtægten af Riberhus Len 1540: 1175 Mark, 735 Tdr. Rug, 882 Tdr. Byg, 516 Tdr. Havre og 64 Tdr. Smør eller i Landgildehartkorn 3230½ Td. foruden meget andet.¹⁾ Hertil kom endvidere Vester Herred, der var pantsat, Nørre og Øster Herred, der da hørte under Koldinghus, samt Hennegaard, Oksvang, Semgaard, Visselbjerg og Lønborggaard, alle gamle Bispegaarde, der var særlig bortforleuede. En meget betydelig Fremgang i Lenets Indtægter har altsaa fundet Sted fra c. 1525 til 1540, og den kan ikke være fremkommen paa anden Maade end ved, at Bispegods og andet gejstligt Gods er blevet lagt under Lenet.

I Vester-Horne Herred var ifølge Riberhus Lens Jordebog fra 1562 en hel Mængde Gaarde, der blandt andet svarede Helmisskat og Volmisskat, ialt 142½ Mark 7 Sk. Helmisskat og lige saa meget Volmisskat. Da de Skattebeløb, som de enkelte Gaarde betalte, meget sjældent var over 1 Mark af hver Skat, har henved 200 Gaarde eller maaske flere betalt disse Skatter. Da Vester-Horne Herred 1531 var pantsat for 300 Mark, er det usandsynligt, at Gaardene da hørte under Kronen, da man vel næppe vilde pantsætte en aarlig Indtægt paa 285 Mark foruden andre Afgifter for 300 Mark. Man kan derfor formode, at det er Biskoppen i Ribe, der har ejet disse Gaarde, der vel har ligget under hans Gaard Hennegaard. Blandt Gaardene var ogsaa en Del i Henne Sogn. Endvi-

¹⁾ Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh., S. 171 ff., dog ikke Beregningen til Hartkorn.

dere ejede Biskoppen under Visselbjærggaard en Del Ejendomme i Vester-Horne Herred, særlig i Oxby og Ho Sogne.

Adelsvældens Tid.

Det var Kronen, der efter Reformationen fik saa at sige alt det gejstlige Gods. Dog blev Adelsgodset ikke saa lidt forøget efter Reformationen, idet Kronen snart efter solgte en mindre Del af Godset, hvorved nye Adelsgaarde opstod. Senere begyndte Frederik den 2. at samle Kronens Gods omkring nogle af de kongelige Slotte, her i Egnen Koldinghus. De Adelsmænd, der derved afstod deres Sædegaarde, oprettede andre i andre Dele af Landet. Herved opstod ogsaa i Ribe Amt en Del nye Herregaarde. Flere andre Gaarde blev oprettet af Adelen, og det var ofte store Gaarde; til Gengæld gik flere af de mindre, middelalderlige Adelsgaarde igen over til at blive Bøndergaarde.

Af Klostergodset blev St. Hans Kloster i Ribe med tilliggende stort Gods 3. Januar 1547 tilskødet Klavs Sested eller Sehested af en holstensk Slægt. Selve Klostret gik dog vist snart efter over i borgerlig Eje, og Godset blev vist spredt.

Af Bispegodset blev Hennegaard 1544 solgt til Oluf Staverskov for 1658 Dl. 1 Mark, men der fulgte vist intet Gods med, i alt Fald ejede Kronen 1562 det meste af Henne Sogn. Oksvang blev 1544 tilskødet Kristoffer Munk for 750 Mark, ogsaa uden Gods. Derimod fulgte der en Del Gaarde med, vistnok de, som tidligere havde hørt til Gaarden, da Visselbjærg 25. Juni 1567 blev tilskødet Jørgen Munk.

Ogsaa gammelt Krongods blev solgt eller mageskiftet bort. Fru Bege Clavsdatter, Peder Galskøts Enke, fik saaledes 3. Juli 1578 istedetfor Herregaar-

den Damsgaard i Brusck Herred Hundsbækgaard tilligemed 29 Gaarde, 3 Bol, 2 Huse, 1 Mølle og 1 øde Mark. Den 18. Januar 1580 fik hun endvidere 9 Gaarde, 3 Gadehuse og 1 øde Mark. Fru Kirstine Ulfeldt, Svend Mogensens Enke, fik 22. Marts 1580 ved Mageskifte Skodborghus tilligemed 16 Gaarde og 2 Bol; endvidere fik hun Kronens Rettighed i 28 Selvejergaarde med Ret til at købe Gaardene af Bønderne. Istedetfor fik Kronen hendes Hovedgaard, Vrandrupgaard i Seest Sogn. Trøjborg blev 17. Oktober 1579 mageskiftet bort til Peder Rantzou mod Vamdrupgaard. Med begge disse Gaarde fulgte et stort Gods. Flere mindre Mageskifter skal omtales i det følgende. Ved de nævnte Mageskifter blev ingen nye Hovedgaarde oprettet istedetfor de gamle, som nu i flere Tilfælde blev Bøndergaarde.

Flere af de Herregaarde, som i det 17. og 18. Aarhundrede var Egnens betydeligste, opstod først i denne Periode ved Nedlæggelse af Bøndergaarde. Christen Nielsen Lange fik 16. Juni 1572 Kronens Ret i 3 selvegne Bøndergaarde i Bramming. Da han i Mageskiftet skriver sig til Bramming, er Hovedgaarden Bramminggaard vel allerede da blevet opført, idet han i Forvejen ejede Gods her. Muligvis har han alt købt Gaardene af Bønderne, da der i Mageskiftet ikke staar noget om Ret til at tilforhandle sig Ejendomsretten til deres Gaarde. Niels Pedersen Glambæk, der afstod den Herregaard, Stubdrup i Jerlev Herred, hvorpaa han hidtil havde boet, til Kronen, fik 4. Juni 1583 3 Gaarde i Ølluf med 1 øde Byggested i Marken og 4 andre Gaarde. Af Gaardene i Ølluf oprettede han Øllufgaard. Sneumgaard blev oprettet af Frederik Munk til Krogsgaard i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Han var en af Egnens største Godsejere og har maaske haft mere Gods end der var Brug

for til hans andre Herregaarde. Søviggaard i Vester-
Horne Herred blev 1639 oprettet til Herregaard af 2
Bøndergaarde af Christoffer Hvas til Hennegaard.
Endrupholm er oprettet af en By Endrup, hvor Claus
Skeel 1580 fik 4 Gaarde ved Mageskifte af Kongen og
Ribe Domkirke.

Flere andre Herregaarde blev oprettet i denne Pe-
riode, tildels istedetfor andre, der var overgaaet til
Kronen ved Mageskifte, men de forsvandt forholds-
vis hurtigt igen. En Mads Nielsen afstod 1580 sin
Gaard Noes i Anst Herred og fik 2 Gaarde i Haltrup
i Øse Sogn, hvoraf han oprettede en Hovedgaard.
Her var 1683 to Bøndergaarde. Billumgaard var 1580
en adelig Sædegaard, der tilhørte Knud Henriksen.
Gaarden kom 1635 ved Mageskifte til Ribe Domka-
pitel og var senere en Bondegaard. Jegumgaard i Jan-
drup Sogn var 1653 beboet af Fru Margrethe Worm,
Christen Langes Enke. Flere andre Eksempler vil let
kunne findes.

Om hvilke Familier, der i den ældre Middelalder
har ejet Gods her, har man kun enkelte Oplysninger,
og disse angaar sjældent mere end et Par Medlemmer
af Familien. Men i det 14. Aarhundrede optræder
en Familie, hvis Medlemmer særlig skulde blive Ejen-
domsbesiddere her i Egnen. Det var den Familie, der
i sit Vaaben førte 3 Roser, og hvoraf nogle Grene
kaldte sig Munk og andre Lange. En uægte Søn af
Rigsraad Niels Lange blev adlet med en Rose i sit
Vaaben, og hans Efterkommere blev ogsaa Herre-
mænd her. Flere af Familiens Medlemmer indtog
høje gejstlige Stillinger ved Ribe Domkirke. Ivar
Munk var Biskop i Ribe 1500—1536, og hans Broder-
søn Oluf Munk var udvalgt til at være hans Efterføl-
ger, men kom paa Grund af Reformationen ikke til

at tiltræde Embedet. Flere af Familien var Medlemmer af Domkapitlet og beklædte høje Stillinger i det. Familien stiftede 1440 et Kapel i Domkirken til Ære for den svenske Helgeninde Birgitte, og til dette Kapel blev knyttet et Frændegilde af Slægtens Medlemmer.¹⁾ En Mand af denne Slægt, Thomas Iversen, købte 1371 Gods i SkadsHerred. Hans Søn, Niels Thomesen ejede 1416 Lydumgaard, som hans mandlige Efterkommere ejede indtil 1521. De var i 3 Slægtled forlenet med Vester-Horne Herred. Slægten ejede endvidere i flere Slægtled Nørholm og lige saa i flere Led Sønder Urup i Slavs Herred. Længst var denne Gren af Slægten i Besiddelse af Kjærgaard, der alt 1440 tilhørte Slægten og ejedes af den indtil 1662. Den Gren, som kaldte sig Munk, ejede i næsten 200 Aar Krogsgaard samt en Tid tillige Oksvang og Visselbjerg, som var bleven købte af Kongen. Ligeledes blev Sneumgaard oprettet til Hovedgaard af Frederik Munk. Af Familien med en Rose i Vaabe net, den uægte Gren af Langerne, oprettede Christen Nielsen Lange Bramminggaard, som derefter ejedes af hans Søn og Sønnesøn. Desuden har Familien ejet flere andre Gaarde en kortere Tid.

Af Familien Munk-Lange blev Frederik Munk 1625 takseret til 923½ Td. Hartkorn; han ejede Krosgaard, Oksvang og Sneumgaard, men ved Forløfter for sin Hustrus Søstre kom han i stor Gæld og maatte gaa fra Gaardene. Sammen med sin Søn Jørgen blev han 1638 kun takseret til 103½ Td. Hartkorn.²⁾ Christen Lange til Hesselmed blev 1625 takseret til 292½ Td. 1 Skp. Hartkorn. Niels Lange i Kjærgaard

¹⁾ Kinch, Ribe Bys Historie, 1, 309 f.

²⁾ Oplysningerne fra 1625, se Danske Magazin 5, I, 172 ff., fra 1638 smsts. S. 182 ff.

blev 1542 takseret at skulle betale 165 Mark i Skat. Til Sammenligning skal anføres, at Otto Clausen til Nørholm blev sat til 50 Dl. og 120 Mark, Jens Juel i Hesselmed til 80 Dl. og 40 Mark. Disse var altsaa temmelig velhavende. Mindre rig var Palle Krag i Hennegaard, takseret til 17 Dl., Thomas Stygge i Frøstrup, der var takseret for 27 Mark, Jens Ulf i Vesterbæk og Peder Harbo i Nielsby, der var takseret til henholdsvis 16 Mark og 18 Dl. Den laveste ansatte var Christen Andersen i Skanderup, der kun var takseret til at betale 2 Mark.¹⁾ Han tilhørte Familien Sandberg, der førte samme Vaaben som Familien Skeel. Af den Munk-Langeske Slægt ejede Enevold Munk til Urup 1664 c. 65 Td. Hartkorn her i Egenen. Christen Lange til Hesselmed ejede da ialt 178½ Td. Hartkorn i Vester-Horne Herred. Anne og Ide Lange ejede Lydumgaard med ialt 230 Td. Hartkorn i samme Herred. Det disse nævnte ejede udenfor Herredet her i Amtet var vist ikke meget. Slægtens sidste Besiddelse i Egnen var vist Urup, som Enevold Munk ejede ved sin Død 1681. Hans Søn Peder Munk ejede en Bondegaard Modvig i Nærheden, hvor han døde 1705.

En Familie, der ogsaa ejede betydeligt Gods i Amtet, var Juellerne. Af denne Familie var Hartvig Juel Biskop i Ribe 1481—1499; han døde 1500. Estrup ejedes 1553 af Enken efter Thomas Juel, der var en Broder til Biskoppen; hans Sønesøn af samme Navn havde Gaarden til sin Død 1647. Han var en velhavende Mand, der ogsaa ejede Sønderskov i Folding Sogn og Kollerup i Galten Herred. Han blev 1625 takseret til 1109½ Td. Hartkorn. Jens Juel ejede 1625 sammen med 3 ugifte Søstre Lindbjærggaard; de

¹⁾ Stephanius, Christian den 3.s Historie, 2, 164.

blev takseret til 318 Tdr. 4 Skp. Hartkorn. Hans Søn Henrik Juel ejede Gaarden til 1705. Niels Juel ejede c. 1500 Hesselmed, som endnu 1607 ejedes af hans Efterkommere. Endvidere har Familien ejet Donslund og Hundsbæk og maaske flere Gaarde.

Af Familien Krag blev Christen Krag til Lydumgaard 1625 takseret til 210 Tdr. 4 Skp. Hartkorn og Jørgen Krag til Endrupholm 1638 til 239 Tdr. Hartkorn. Efter hans Død blev Endrupholm udlagt til Erik Krag, der døde 1672 som Oversekretær. Han ejede ogsaa Lydumgaard, som hans Fader og Farfader ligeledes havde ejet, Bramming, Vardho og flere Gaarde andetsteds i Landet. Ifølge Matriklen 1664 ejede han da, Hovedgaardene iberegnet, i Gørding Herred 751 Tdr. Hartkorn og i Skads Herred 198 Tdr., derimod intet i Malt og Vester-Horne Herreder. Hertil kom noget udlagt Krongods; endvidere var han som Kannik ved Ribe Domkirke i Besiddelse af en Del Kapitelgods.

Langerne, Munkerne, Juelerne og Kragerne var velhavende Familier, der spillede en Rolle i Landets Historie, og af hvis Midte Rigsraader og Lensmænd udgik. Men der var andre Familier, som sjældent fik Andel i Kronens Len, og hvis Medlemmer aldrig blev Rigsraader. Familien Harbo (nu Harbou), der var blevet adlet 1440 af Christoffer af Baiern, ejede Nielsbygaard fra 1533 eller maaske før og til c. 1661, hvorefter den ejedes af en borgerlig, gift med en Datter af Slægten, til 1696. Dog var der til Tider andre, der havde Part i Gaarden. Af denne Familie blev Peder Harbo 1542 takseret til 18 Dl., Hans Harbo 1638 til 35½ Td. Hartkorn. I 1661 hørte der af Gods til Gaarden kun 1 Mølle, 4 Halvgaarde, 2 Bol og 1 Husmand, og det meste af dette Gods var endda øde. Heller ikke Familien Norby (ikke den, hvortil Søren Norby hørte)

var rig. Peder Norby til Donslund ejede 1664 40 Tdr. Hartkorn,¹⁾ og Christen Norby til Lunderup 27 Tdr.

Adelsgaardene.

Det var Kongen, som med sine holstenske Tropper slog Bønderne ned i Grevens Fejde, og Kongen var den, som Kirkens rige Gods tilfaldt efter Reformatio-
nen. Den følgende Tid blev dog en Blomstringstid for Adelen. Det skyldes vel tildels, at Priserne paa Landbrugsprodukter steg ved, at Pengenes Værdi faldt paa Grund af Sølv- og Guldtilførslerne fra Ame-
rika. Muligvis har en forøget Befolkning i Danmark og Nabolandene ogsaa bidraget til, at Priserne paa Korn og Fødevarer steg. Dette har vel bevirket, at mange Herremænd tog sig mere af Landbruget end hidtil. Dette var atter Aarsag til, at nogle nye Herre-
gaarde blev anlagte, og til at flere af de alt værende Gaarde blev forøget med nedlagte Bøndergaarde, f. Eks. Estrup og Hundsbæk. Endvidere satte de for-
øgede Indtægter Adelen i Stand til at bygge store Borge af Grundmur og omgive dem med Volde og Grave. Det var ikke saa faa Gaarde, der blev for-
synede med nye Bygninger i Tiden fra Reformatio-
nen og til 1660. Det var saaledes Tilfældet med Søn-
derskov, Krogsgaard, Kjærgaard og vel flere andre, samt desuden alle de nyoprettede Hovedgaarde. En stor Del af Arbejdet herved er muligvis blevet udført af Bønderne som Hoveri. Men selve Bygningen af Gaardene var dog kun en foreløbig Byrde for disse, selv om Arbejdet nogle Steder er trukket længe ud af Pengehensyn. Værre for Bønderne var det, at der blev flere og større Hovedgaardsmarker at dyrke. Men Bøndernes Stilling var vist forholdsvis god; de

¹⁾ Han boede 1683 i et Hus paa Gaardens Grund, der var bevilget ham i hans Livstid. Markbog Nr. 801.

fik jo ogsaa Gavn af Prisstigningen, og Skatterne var beskedne i Forhold til dem, som blev paalagte efter 1660. Naar der ikke var Krig, var Skatterne kun 1 Rdl. af hver Gaard, og det ikke en Gang hvert Aar. Efter 1660 var de 3—4 Rdl. af hver Tønde Hartkorn aarlig, eftersom der var Fred eller Krig i Landet. Det er jo en betydelig Forskel.

Adelen havde Skattefrihed for sine Hovedgaarde, selv om den ikke selv beboede dem, og for sit Bøndergods, undtagen naar den selv bevilgede Skatten, og da blev baade Hovedgaardene og det Gods, der laa i samme Sogn som dem, altid undtagne. Endvidere havde den Sagefaldsret, det vil sige Ret til at oppebære Bøderne af sine Bønder. Enkelte Gaarde havde desuden Birkeret, dog ikke for alt deres Gods, men kun for en nærmere fastsat Del af det. Det var Tilfældet med Kjærgaard, hvis Ejer Niels Lange 9. Juli 1539 fik fri Birkeret til Hunderup Sogn; hans Tjenere i Vilslev og Darum skulde ligeledes ligge til Hunderup Birketing. Rigsraad Iver Vind, der døde 1658, skaffede 24. Maj 1647 Nørholm Birkeret.¹⁾ Til Hennegaard var i den katolske Tid Birkeret, og Birkeret, der nævnes endnu 1688, er vist fulgt med Gaarden.²⁾ Endvidere havde Herremanden Jagtret paa de Byers Marker, hvor han var Lodsejer. Tillige havde han Forstrandsret og Vragret, men vist kun, hvor han var Eneejer af den Grund, som stødte op til Havet.

Før vi fik Matriklen af 1688 blev Herregardenes Hartkorn ansat efter det Antal Tønder Hartkorn, de plejede at blive takserede til i Søkendesките, altsaa naar de gik i Arv. Under Ansættelsen, der kaldtes Hovedgaarstaksten, var ofte indbefattet andet end

¹⁾ Kronens Skøder 1, 552.

²⁾ Sammesteds S. 464 f.

Hovedgaarden, saaledes ofte en Mølle, Skove og mindre Ejendomme ved Gaarden. Der blev naturligvis ogsaa taget Hensyn til Bygningerne. Sneumgaards Hovedgaardstakst var 84 Tdr., Nørholms 55 Tdr., men Skodborghus' kun 12 Tdr. Hartkorn.¹⁾)

Bramminggaard var vist den Gaard her i Egnen, der 1683 havde mest Agerjord, nemlig 259 Tdr. Land; derefter fulgte Krogsgaard med 246 Tdr. Land. Blandt de mindste Gaarde kan nævnes Donslund med 85, Lunderup med 77 og Urup med 56 Tdr. Land. I andre Egne af Jylland er de fleste Gaarde af samme Størrelse, men enkelte har dog langt mere Agerjord. Bolser i Bjerge Herred havde 527, Gammel Estrup havde 671 og Clausholm ikke mindre end 913 Tdr. Land Agerland.

Men til Gaardene hørte ogsaa Enge, og disse var især mod Vest ofte af betydelig Størrelse og Ydeevne, og maaske af mere Betydning for Gaarden end Agerjorden. Sneumgaard havde 1683 193 Tdr. Land Agerjord, og dens Hartkorn blev ansat til 84 Tdr.; men over Halvdelen heraf faldt paa Gaardens Enge, der blev takseret til at kunne give 256 Læs Mærskhø og 356 Læs godt Hø. Til Lydumgaard hørte Enge, der blev takseret til at kunne yde 140 Læs Mærskhø, 25 Læs godt Hø og 22½ Læs middelt Hø, hvilket i Hartkorn blev ansat til mere end Agerjorden. Til Hesselmed kunde høstes 70 Læs Mærskhø og 40 Læs ondt Hø og til Hennegaard 42 Læs Mærskhø, 2½ Læs godt Hø og 28 Læs middelt Hø. Disse Enge laa ofte i Fællesskab med Bøndernes og er vel i Tidernes Løb blevne købte til Gaardene; thi Engene her synes ofte at være blevne solgte og købte uden Forbindelse med nogen Gaard.

1) Matriklen 1664.

Medens det paa Sjælland var almindeligt, at Herregaarden laa i en Landsby, f. Eks. Absalons Fødegaard i Fjenneslevlille, var det modsatte vel det almindeligste her i Amtet, især mod Vest; men der er jo ogsaa flere Enestegaarde end paa Sjælland, og Herremændene har vel sat Pris paa at have deres Gaard liggende lidt fra andres, især naar de øvrige Gaarde i Byen ikke hørte under Herregaarden. Nogle Gaarde, der havde Fællesskab med en Bys Jord, er nævnt foran, saaledes Vamdrupgaard i Anst Herred, og det maa vel ogsaa antages, at de smaa Herregaarde, som har ligget i Skanderup, Lunderskov, Nagbøl og Dollerup, saavel som den i Askov, ogsaa dengang de var Herregaarde, havde deres Jord i Fællesskab med Bøndernes.

En rigtig Herregaard skulde være befæstet og omgivet af Volde og Grave. Kunde dette ikke lade sig gøre, hvor Gaarden oprindelig laa, maatte denne flyttes hen til en Aa eller en Mose, hvor der kunde skaffes Vand til Gravene. Allerede Biskop Elias, der skal være død 1152, skal have opført Borge paa de til Bispstolen hørende Gaarde, deriblandt maaske Hennegaard. Men det blev vist først almindeligt blandt Adelen at befæste deres Gaarde i de urolige Tider, som indtraadte i det 14. Aarhundrede. Adelens Ret til at befæste sine Gaarde blev stadfæstet af Christoffer den 2. i hans Haandfæstning. Dronning Margrethe fik det ganske vist forbudt 1396, men Forbudet blev ikke overholdt under hendes Efterfølgere, og det blev igen tilladt i Kong Hans' Haandfæstning at bygge Borge.

Til Gaarden har vel hørt en Have, men om disse ved man ikke stort. Om Vardho hedder det 1683: „Ingen Humlehaver, mens ved Gaarden er en Frugthave af gamle og formuskede Pærer, Æbler og Blom-

mer“;¹⁾ men om Urup hedder det kun: „Fandtes ingen Frugt eller Hummelhave. Aleneste fandtes ved Gaarden en Kaalhave.“²⁾ En Lund hørte ligeledes ofte med til Herregaarden. Den kaldtes i ældre Tid ofte Fruerlund; dette Navn træffer man ved Kjærgaard og er endnu Navn paa en Gaard i Nærheden af Horne Kirke.

Til Herregaarden hørte ogsaa en Mølle, og det var vel altid en Vandmølle. Da Nørholm blev bygget, blev der ogsaa samtidig anlagt en Mølle.³⁾ I Malt Herred havde Sønderskov Frisbæk Mølle, Nielsbygaard Nielsby Mølle, til Hundsbæk hørte 1392 Drostrup Møllested og Gamle Vejen Møllested. Til Skodborghus hørte Vejen Mølle og ved Halkærgaard, der 1492 vist beboedes af Esge Henriksen, Væbner, ligger Halkær Mølle. Disse Møller hørte ofte under Hovedgaardens Takst. Dette var saaledes Tilfældet med Nielsby og Frisbæk Møller.

Tiden efter 1660.

Ved Enevældens Indførelse faldt Adelen Privilegier, dens Skattefrihed og dens Eneret til at besidde Jordegods bort. Naar borgerlige før den Tid ved Skifter eller paa anden Maade var blevet udlagt frit Jordegods, skulde de snarest se at faa det solgt igen. Det var sket ved enkelte Lejligheder, ved Skiftet efter Erik Juel 1657 var endog en Del af Hovedgaardens Hundsbæk blevet udlagt til Maren Madsdatter i Vejle. Kronen havde ligeledes 1651 udlagt Lønborggaard med Gods til Rentemester Henrik Møller og endel Jordegods, bl. a. i Bække Sogn til andre borgerlige Kreditorer.

¹⁾ Markbog Nr. 719. Formusket er ifølge Kalkar: mør, raadden.

²⁾ Markbog Nr. 798.

³⁾ Molbech og Petersen, Danske Diplomer, S. 267.

Efter 1660 blev Kronen nødt til at udlægge af sit heldigvis betydelige Gods til sine Kreditorer, da den ikke havde Penge til at betale dem med. Hans Schack fik 1661 Møgeltønder, nu Schackenborg, med meget Gods. Men Kronen besad dog endnu en Del Gods i Amtet, som 1670 blev udlagt til Ryttergods og først senere blev solgt.

Fra Matriklen 1688 har man en Opgørelse over Besiddelsesforholdene i Riberhus Amt (Ribe, Gørding, Skads, Malt og Vester-Horne Herreder).¹⁾ Kronen ejede da her 1828 Tdr. Hartkorn, 939 Tdr. tilhørte Hospitaler, Kirker og Præsteembeder, 46 Tdr. tilhørte Skoler. Det bliver 2813 Tdr. Hartkorn i offentlig Eje. Adelen ejede 3181 Tdr. Hartkorn, hvoraf 2754 Tdr. tilhørte den gamle danske Adel, Resten den nye Adel, Grever og Friherrer. Borgerlige ejede 1146 Tdr. og jordegne Bønder 80 Tdr. Hartkorn. Ialt var der 7220 Tdr. Hartkorn i de nævnte Herreder. Hartkornet er efter denne Opgørelse beregnet efter den nye Matrikel af 1688 og er noget lavere end det gamle efter de tidligere Matrikler, der er beregnet efter Landgilde. Det gamle Hartkorn for Malt Herred var 1661 saaledes 1037 Tdr., 1688 var Hartkornet 1022 Tdr. Fra Vester-Horne Herred var Tallene 2230 og 2017 Tdr., for Skads Herred (uden Fanø) 2649 og 2474 og for Gørding Herred 1394 og 1315 Tdr.

Adelen mistede 1660 sin Skattefrihed ikke alene for sit Bøndergods, men ogsaa for sine Hovedgaarde, og de Skatter, der fulgte efter 1660, var ikke smaa, men Kongen havde vist givet Adelen nogle Løfter, og der udkom derfor 1670 en Forordning, hvorved der tilstodes Hovedgaardene Skattefrihed. Denne gjaldt dog ikke alene de Gaarde, der ejedes af adelige, men

¹⁾ Henrik Pedersen, Det danske Landbrug 1688, S. 358.

ogsaa andre Gaarde. Det var heller ikke til den knyttet nogen Bestemmelse om, at der skulde høre en vis Mængde Gods til Hovedgaarden. Det var derfor ikke saa faa Gaarde, der derved fik Skattefrihed og et betydeligt Antal Tønder Hartkorn blev skattefrit. I Riberhus Amt blev ialt 23 Gaarde skattefri, nemlig: Møgeltønder (nu Schackenborg) med Brink Ladegaard, Trøjborg Ladegaard, Riberhus Ladegaard, Vardho, Bramminggaard, Kjærgaard, Skodborghus, Hundsbæk, Nielsbygaard, Sønderkov, Estrup, Sneumgaard, Krogsgaard, Sønderris, Visselbjerg, Endrupholm, Øllufgaard, Søvig, Frøstrup, Lydumgaard, Hennegaard og Hesselmed, og det Antal Tønder Hartkorn, som laa under disse Gaardes Hovedgaards-takst, var 1297.

Men Regeringen har rimeligvis fundet, at det var for meget, og ved Forordningen af 16. December 1682 blev det fastsat, at kun de Gaarde, som havde været adelige Sædegaarde før 1660, og de Gaarde, Kongen havde givet særlig Privilegium, skulde have Skattefrihed; tillige blev det forlangt, at Gaarden skulde have 200 Tdr. Bøndergods liggende indenfor en Afstand af 2 Mil fra den. Derimod anføres intet om Pligt til at indestaa for Bøndernes Skatter. Havde den ikke det i Øjeblikket, havde den Tilladelse til at erhverve det, og der blev ingen Tidsfrist sat i saa Henseende. Derfor hændte det, at Gaarde først længe efter blev skattefri, komplette Hovedgaarde. Men Ejerne af nogle Gaarde maatte dog opgive deres Sædegaardsret mod til Gengæld at faa Skatterestancer eftergivet. Det var Tilfældet med Hundsbæk 1687, med Urup 1689 og vel med flere endnu.

Forordningen af 16. Dec 1682 bevirkede, at de skattefri Hovedgaardes Antal blev noget mindre. I 1683 var der 13 foruden Gaardene under Schackenborg, der

som hørende til et Grevskab, ikke mere hørte under Amtet. Disse Gaarde var Trøjborg, Riberhus Ladegaard, Vardho, Bramminggaard, Kjærgaard, Sønder-skov, Estrup, Sneumgaard, Krogsgaard, Visselbjærg, Endrupholm, Lydumgaard og Hennegaard med ialt 825 Tdr. Hartkorn. I 1688 er Tallet kun 11, idet Riberhus Ladegaard, Vardho og Lydumgaard er gaaet ud, medens Lunderup er kommet til. I 1720 er Tallet ogsaa 11; men der er foregaaet et Par Forandringer, Frøstrup og Lydumgaard er igen blevne skattefri og komplette; derimod er Hennegaard og Lunderup gledet ud for dog igen senere at blive komplette Hovedgaarde. I 1718 blev de gamle Rytterdistrikter opløste, og det til dem hørende Gods derefter sat til Auktion. Ryttergodset i Riberhus Amt var ganske anseeligt; i 1688 var det 1010 Tdr. Hartkorn. Nu var der Lejlighed til at købe Bøndergods, saa at Hovedgaarden kunde faa sine fulde 200 Tdr. Hartkorn. Hennegaard blev nu igen komplet, tillige fik Søvig og Øllufgaard nu Skattefrihed, alle 3 i 1720. De to sidste Gaarde havde dog kun lige det fornødne Hartkorn, 200 og 205 Tdr. Der var nu ialt 14 komplette Gaarde. Lunderup blev komplet igen i 1724 og endvidere fik Nielsbygaard og Hesselmed over 200 Tdr. Hartkorn Bøndergods, saa der 1740 var 17 komplette Hovedgaarde i Amtet. Men derefter gaar Antallet igen ned. Hennegaard er gledet ud før 1760, men bliver dog igen skattefri. Senere bliver Visselbjærg, Frøstrup, Lydumgaard, Søvig og Øllufgaard ukomplette, vist mest ved Salg af Godset til Bønderne. Det er, som man vil se, mest mod Vest, at Bønderne bliver Selvejere. Gaardene mistede derved deres Skattefrihed, men beholdt Retten til at generhverve den, hvad vist ikke skete for nogen af disse Gaarde. Enkelte Steder begyndte man at udparcellere Hoved-

gaardene, f. Eks. paa Lydumgaard. I 1780 var der 12 komplette Hovedgaarde, nemlig: Trøjborg, Bramminggaard, Kjærgaard, Sønderskov, Estrup, Nielsbygaard, Sneumgaard, Krogsgaard, Endrupholm, Lunderup, Hesselmed og Hennegaard; endvidere havde Østerbygaard en Del af sit Gods liggende i Amtet. Under disse Hovedgaarde hørte i Amtet 505 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. 2 Alb. Ager og Engs Hartkorn og 3 Tdr. 2 Skp. 3 Fdk. 1 Alb. Skovskyld, som tillige med noget Mølleskyld var skattefrit. Trøjborg havde 121½ Td. Hartkorn, Sneumgaard 87 og Krogsgaard 67 Tdr. Hartkorn. De øvrige havde mindre; mindst Nielsbygaard, der havde 10 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. Hartkorn. Under disse Gaarde hørte her i Amtet af Bøndergods 4260 Tdr. Hartkorn Ager og Eng foruden Skove, Møller og Tiender. Der bliver altsaa 8 Tdr. Hartkorn Bøndergods til hver Tønde privilegeret Hartkorn, men desuden blev noget upriviligeret Hartkorn drevet under Hovedgaardene. Størst var Bøndergodset til Trøjborg, nemlig 1059 Tdr. Hartkorn; derefter fulgte Kjærgaard med 507 og Endrupholm med 420; de øvrige Gaarde havde alle under 300 Tdr. Hartkorn.

Bestemmelsen om, at der skulde høre 200 Tdr. Hartkorn til en Gaard, for at den skulde være skattefri, var til Hinder for Godsets Overgang til Selveje, da de fleste Gaarde kun havde lidt over 200 Tdr. Hartkorn. Regeringen saa det, og der udkom derfor 13. Maj 1769 en Forordning, der tillader at sælge Bøndergodset til Fæsterne mod en fast aarlig Afgift og med Bevarelse af Herlighedsretten, altsaa en Slags Arvefæste, dog saaledes, at Ejeren af Hovedgaarden stadig skulde indestaa for Bøndernes Skatter. Denne sidste Bestemmelse bevirkede dog, at ikke mange benyttede sig af Tilladelsen. En kongelig Resolution af

8. December 1784 til Amtmændene gav derfor Ejerne af Hovedgaardene Haab om, at de kunde beholde deres Skattefrihed paa visse Betingelser, naar de søgte om Tilladelse til at afhænde a l t Bøndergodset til Fæsterne med fuldkommen Ejendomsret. Dette blev dog snart efter ved kgl. Resolution af 13. Juli 1785 forandret til, at de maatte sælge e n D e l af Godset, naar Hoveriet blev nøje bestemt for de Bønder, som blev tilbage under Godset. Endelig blev det 9. Marts 1791 tilladt at sælge Godset ogsaa til andre end Fæsterne. De Betingelser, som Regeringen stillede, var først og fremmest, at de solgte Bøndergaarde ikke i Fremtiden maatte anvendes til nogen anden Hovedgaards Komplettering, thi deraf vilde jo følge, at 2 Hovedgaarde kunde faa Skattefrihed for det samme Bøndergods. Endvidere blev det forlangt, at Bøndergodset skulde være udskiftet, før Salget fandt Sted; dog blev der her undertiden givet nogle Aars Henstand; tillige skulde Husmændene ved Udskiftningen forsynes med noget Jord.¹⁾

Disse Bestemmelser bevirkede, at det mange Steder gik rask med Salget af Bøndergods. Nogle købte endog Herregaarde for at kunne sælge Godset til Bønderne og derved tjene Penge. Indtil Aar 1800 havde følgende Gaarde faaet Tilladelse til at sælge Godset med Bevarelsen af Skattefriheden (Ribe Amt omfattede 1800 de Herreder, som nu ligger under Amtet samt de sønderjyske Enklaver): Østerbygaard i Anst Herred, Bev. 10. September 1790, hvis Ejeren indestaaer for Bøndernes Skatter, Gaarden havde 1800 endnu 83 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Sønderskov i Malt Herred, Bev. 13. Juli 1786. Af Godset var 1800 3 Skp. Hartkorn tilbage. Estrup i samme Herred,

¹⁾ Mandix, Den danske Landvæsensret 1, 538 ff.

Gaarden havde først den 6. Juli 1799 faaet Bevilling, den havde derfor endnu 149 Tdr. Hartkorn tilbage. Nielsbygaard, Bev. 19. Marts 1788, havde 14 Tdr. Hartkorn tilbage. Sneumgaard, Bev. 18. Januar 1792, havde 55 Tdr. Hartkorn tilbage. Krogsgaard, Bev. 11. Januar 1792, havde kun 7 Skp. Hartkorn tilbage. Hennegaard, Bev. 22. Oktober 1794, havde 66 Tdr. Hartkorn tilbage. Endvidere Lindbjærggaard i Øster-Horne Herred, Bev. 19. Juli 1786. Gaarden havde 5 Skp. Bøndergods tilbage. Det meste af det fra Hovedgaardene solgte Gods maa vist antages at være solgt til Bønderne selv eller i nogle Tilfælde til deres Børn eller Slægtninge.

Af komplette Gaarde fandtes endnu Trøjborg med 1059 Tdr. Hartkorn Bøndergods, Bramminggaard med 262 Tdr. Hartkorn. Ejeren af denne Gaard havde 11. Januar 1797 faaet Bevilling til at bortsælge Bøndergodset, men benyttede den ikke før nogle Aar efter. Endvidere Endrupholm med 420, Lunderup med 225, Hesselmed med 250, Nørholm i Øster-Horne Herred med 222 og Agerkrog i samme Herred med 202 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Den sidstnævnte Gaard var først blevet komplet 1780. Alle disse Gaarde havde ialt 3015 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Af disse Gaarde hørte Nørholm, Agerkrog og Lunderup til Stamhuset Nørholm, medens Endrupholm tilhørte Enken efter Stifteren af Stamhuset, Etatsraadinde Rosenørn-Teilman. Den første af denne Familie i Ribe Amt, Amtmand Chr. Teilman var ved Ægteskab men Enken efter Steffen Nielsen Ehrenfeldt kommen i Besiddelse af de 4 Gaarde, af hvilke Agerkrog den Gang hørte under Nørholm. Ejeren af Endrupholm fik 23. September 1803 Tilladelse til at bortsælge Bøndergodset. Hesselmed havde 1810 250 Tdr. Hartkorn Bøndergods; men dette var bortsolgt 1820. Tilbage af de

komplette Hovedgaarde var der altsaa kun de 3 Stamhusgaarde og Trøjborg, hvis Gods dog for en Del var bortarvefæstet. Endnu c. 1845 var der 651 Tdr. Hartkorn Bøndergods til Stamhuset; men i 1884 var der kun 2 Fæstegaarde i Ribe Amt med 4 Tdr. Hartkorn.
